

BOLŞEVİK İHTİLÂLİ SÜRECİNDE FRANSA’NIN KAFKASYA POLİTİKASI VE ALİ MERDAN TOPÇUBAŞI’NIN DİPLOMATİK MÜCADELESİ

Fatma UYGUR*

ÖZET

Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki koridorda yer alan Kafkasya, özellikle doğal enerji kaynaklarıyla uluslararası ilişkilerde ayrıcalıklı bir öneme haizdir. Kafkasya’nın bu jeostratejik özelliğinden faydalanmak isteyen Rusya sıcak denizlere, Akdeniz’e ve Hint Okyanusu’na inme politikasıyla yolunun üstündeki ülkeler ve topluluklarla sürekli bir mücadele hâlinde olmuştur.

Son dönem Rus *otokratizminin* dayanağı olan *Franco-Rus ittifakı çerçevesinde* Fransız hükümetinin Petersburg ile sıcak ilişkilerini sürdürmek için 1905 yılı itibarıyla Kafkasya’da ortaya çıkan özgürlük taleplerine duyarsız kalması, hatta tepki göstermesi, esasında ekonomik çıkarlarıyla yakından ilişkilidir.

Fransız basınına çeşitli vesilelerle parasal katkı sağlayan Rusya, özellikle Paris Büyükelçisi Kont Aleksandr Izwolsky (1856-1919)’nin hususî gayretleriyle bu politik ittifakı Fransız kamuoyunda bir *Çar hayranlığına* dönüştürmüştür. Rus resmî çevrelerinin Fransız basını üzerinde böylesine bir etkisi varken Kafkaslardaki halkların bağımsızlık taleplerini duyurmak pek mümkün olmamıştır. Rus Dışişleri Bakanı Sazanof (1860-1927)’un bilgisi dâhilinde gelişen Fransız-Rus ittifakları Izwolsky’nin ölümünden sonra *Livre Noir* (Kara Kitap)’ında açıklanmasıyla ortaya çıkmıştır.

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, fuygur@humanity.ankara.edu.tr

Osmanlı Devletinde bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin fevkalade elçisi olarak da bulunan Ali Merdan Topçubaşı (1863-1934) başkanlığında oluşan delegasyon, İtilaf devletlerinin Azerbaycan'ı tanımaları için Paris Barış Konferansı (1919-1920)'na gelmiş ve ABD Başkanı Thomas Woodrow Wilson (1856-1924)'ın yanı sıra başka devlet adamlarıyla da görüşerek önemli diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur (Mayıs 1919-Nisan 1920).

Rusya Müslümanları adına siyasî ve hukukî mücadele veren, daha sonra da Paris Konferansı'nda Azerbaycan temsilcisi olan Topçubaşı, ülkesinin haklarını ve menfaatlerini kabul ettirmek ve korumak için uluslararası görüşmelerde büyük gayret sarf etmiştir. Buna karşılık, Izwolsky ise İhtilâl sürecinde ve Paris'te ölene kadar (1920) basın aracılığıyla Fransızların Kafkas politikasında etkili olmuş ve Topçubaşı'na aşılması zor taşlı, dikenli bir yol bırakmıştır.

Bu bildiride Izwolsky'nin manipülasyonlarına rağmen Azerbaycan Devleti'nin tanınması yolunda Ali Merdan Topçubaşı'nın verdiği diplomatik mücadele, Fransız Dışişlerinin hazırladığı ve BNF kütüphanesinde bulunan *Les Documents politiques, diplomatiques et financiers* arşiv belgeleri başta olmak üzere Kafkas halklarının, Ukrayna ve Türkistan'ın milli yayın organı *Prométhée*'yle beraber dönemin Fransız matbuatı ve sair eserler araştırmaya tabi tutularak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ali Merdan Topçubaşı, Azerbaycan, Bolşevik, Izwolsky, Kafkasya, Rusya Türkleri.

FRANCE'S POLICY ON THE CAUCASUS DURING THE BOLSHEVIK REVOLUTION AND THE DIPLOMATIC STRUGGLE OF ALİ MERDAN TOPÇUBAŞI

ABSTRACT

The Caucasus where Located in the corridor between the Caspian Sea and the Black Sea, has a privileged importance especially in international relations with natural energy resources. Russia, which want

to take advantage of this geostrategic characteristic of the Caucasus, has been in constant struggle with countries and communities which were on his way, by pursued to gain access to the warm seas the Mediterranean and the Indian Ocean.

In the framework of the Franco-Russian alliance which is the basis of last-century Russian autocraticism, in order to maintain warm relations with Petersburg, the French government insensitivity or even reaction of the demands of freedom in the Caucasus in 1905, is closely related to the economic interests.

Contributing to the French press in various ways, Russia has turned this political alliance into a Czar admiration, especially with the special efforts of the Parisian Ambassador Count Aleksandr Izwolsky (1856-1919). Because of the Russian official circles had such an effect on the French press it was not possible to announce the independence demands of the peoples of the Caucasus . The French-Russian alliances that developed within the knowledge of Russian Foreign Minister Sazonov (1860-1927) emerged upon disclosure in Livre Noir (Black Book) after death of Swolsky.

The delegation formed under the chairmanship of Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), who was also the supreme ambassador of the independent Azerbaijan People's Republic in the Ottoman Empire, came to the Paris Peace Conference (1919-1920) for the recognition of the Azerbaijani states and carried out major diplomatic activities by negotiating with the US President Thomas Woodrow Wilson (1856-1924), as well as other statesman (May 1919-April 1920).

Topçubaşı who conducted a political and legal campaign for the Russian Muslims and later the representer of Azerbaijan at the Paris Conference, made great efforts in international negotiations to make accepted and protect of the rights and interests of his country. Izwolsky, whereas took effect in the Caucasian policy of the French by using the press during the Revolution and until his death in Paris (1920), and he left with a stony, barbed path to Topçubaşı .

In this declaration, despite the manipulations of Izwolsky, the diplomatic struggle of Ali Merdan Topçubaşı that he execute for recognition of the Azerbaijani State will be investigated from archive documents especially in the BNF library, such as the "Les Documents politiques, diplomatiques et financiers", prepared by the French Foreign Affairs. And along with "Prometheée" which is a national media of Caucasian peoples, Ukranian and Turkistan, and the French press of the same the period and other works will also be investigated.

Key Words: Ali Merdan Topçubaşı, Azerbaijan, Bolshevik, Izwolsky, Caucasus, Russian Turks.

Giriş

Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki koridorda yer alan Kafkasya, doğal enerji kaynakları ve jeostratejik özelliğiyle uluslararası ilişkilerde başta Rusya olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinin uzun süreli bir mücadeleyi göze aldıkları bir bölge olmuştur. Rusya, *idée fixe* (Kurat, 2010: 326) haline getirdiği *Boğazlara* sahip olma, sıcak denizlere yani Akdeniz'e ve Hint Okyanusu'na inme politikasıyla yolunun üstündeki ülkeler ve topluluklarla mücadeleyi temel politika hâline getirmişken sömürgeci Fransa'nın da bölgeye kayıtsız kalması düşünülemezdi. Fransa'nın bu yaklaşımını iyi bilen Rus büyükelçi Kont Aleksandr Izwolsky (1856-1919)'nin öncülük ettiği temaslar neticesinde *Fransız-Rus ittifakı* şekillenmiştir.

Fransız-Rus ittifakı, 1905 yılı itibariyle bütün Rusya'da Türk halklarının özgürlük taleplerinin Fransız mahreçli batı kaynaklarında desteklenmesinin önünde bir engel olarak durmuştur. Türkistan ve Kafkasya'da aydınların önderliğinde düzenlenen geniş katılımlı kongreler aracılığıyla bağımsız devlet kurma talepleri dile getirilmiştir (Kurat, 2010: 390)¹. İlerleyen süreçte Rus İmparatorluğunun çöküşünden

¹ Ali Merdan Bey Topçubaşı ve diğer "emekdar cemaat hadimleriyle beraber *Rusya Müslümanları İttifakı* ünvanlı büyük fırkanın teşekkül ve teccüsüne hizmet etti". Bakü'den Ali Merdan, Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı gibi önemli aydınların hususi gayretleriyle 15 Ağustos 1905'te "Rusya Müslümanlarının Birinci Kongreleri" gerçekleşmiştir. Mektupları İkinci kongrenin 13-23 Ocak 1906'ta Petersburg'da, ve

sonra 28 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya'nın doğu ve güney kısmında çağdaş ve demokratik bir Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edilmiştir (Yel, 1999-2003: 564) *Azerbaycan entelektüel elitleri* ve ulusal burjuvazisi kendi halkını ve batı kamuoyunu aydınlatmak ve bu cumhuriyeti tanıtmak yolunda Paris'te çok önemli siyasî ve hukukî mücadele vermişlerdir. Yeni kurulan bu devlette önemli görevler üstlenen Ali Merdan Topçubaşı *Azerbaycan'ın Teşekkülü*'ne (İmanov, 2006: 23) bir *memorandum*la diplomatik bir boyut katmıştır.

Ali Merdan Bey Topçubaşı (1863-1934)

Sadece Azerbaycan Türklerinin değil Rusya Türklerinin de siyasî, sosyal ve hukukî haklarının önemli savunucularından biri olan Ali Merdan Topçubaşı 4 Mayıs 1863'te Tiflis'te doğmuştur². Vaktiyle dedesi Gürcü prensinin saray komutanlığını yapmak üzere Gence'den Tiflis'e göç etmiş ve buraya yerleşmiştir. Babası Ali Ekber Bey Çar ordusunun *Kafkasya Müslüman Süvari Alayı*nda subay olarak görev yapmıştır. Babasının 1868'te ölümünün ardından kısa bir süre sonra anesini de kaybeden Ali Merdan babaannesinin yanında Rusça eğitim veren *Tiflis Klasik Gimnazyumunda* tahsil hayatına başlamış ve burada devam etmiştir. Topçubaşı dönemin Petersburg'daki en iyi okulunda kısa süreli tarih, filoloji eğitimi aldıktan sonra aynı okulun Hukuk Fakültesini 13 Ocak 1889'da üstün dereceyle bitirmiştir (Hasanlı, 2017: 50).

Mezuniyetinden sonra Tiflis'de hukukçu olarak çeşitli kurumlarda görev alan Ali Merdan, 1875'te çarlık Rusyasında ilk defa Türk

üçüncüsü de aynı yılın Ağustos ayında (16-21 Ağustos 1906) Nijni Novgorod'da (Meckerce Panayırı'nda) geniş bir katılımı yapılmıştır. Buradan *Rusya Müslümanları* olarak siyasî ve kültürel bir takım kararlar alınmış konuyla ilgili komisyonlar oluşturulmuştur. Devlet, a.g.t., s.190-191.

² Ali Merdan Bey'in doğum tarihini Yavuz Akpınar "1865" olarak belirtmiştir Yazar Hasanlı ise "1863" olarak tarihlendirmiştir. Hasanlı, makalesinde Ali Merdan Topçubaşı'nın doğum tarihini dipnotta bir arşiv belgesine dayanarak 6.4.1870 olarak da vermiştir. Topçubaşı'nın Paris Saint-Cloud mezarlığındaki kabir taşında 1863 tarihi verilmiştir. Ancak kişisel arşivindeki öz geçmişinde 1865 tarihi verilmiştir. (<https://journals.openedition.org/monderusse/8999#tocto1n1> (13 Haziran 2018)).

dilinde yayınlanan *Ekinçi* gazetesinin sahibi Hasan Bey Melikzâde Zerdabi (1837-1907)'nin kızıyla evlenmiş ve ailesiyle birlikte Tiflis'ten ayrılarak 1896'da Bakü'ye yerleşmiştir. Burada Rusça yayımlanan günlük *Kaspi* gazetesinin editörlüğünü ve başyazarlığını üstlenmiş, böylece hukuk kariyerinin yanına gazetecilik mesleğini de eklemiştir. (Akpinar, 2005: 341; Hasanlı, 2017: 52). Yine Bakü'de Ali Bey Hüseyinzade (1864-1940) ve Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) ile beraber Azerbaycan Türkçesiyle *Hayat* gazetesini³ çıkarmıştır (Georgeon, 2016: 103-118). Entelektüel birikimi dolayısıyla Bakü'de cereyan eden toplumsal, kültürel ve siyasî olaylarla yakından ilgilenen Ali Merdan Bey, 11 Aralık 1905'te Çar II. Nikola'nın *Duma* kurulmasıyla ilgili yayınladığı *manifesto*da Kafkasya Müslümanlarının haklı taleplerini içeren on yedi maddelik⁴ dilekçeyi Petersburg hükümetine iletecek komisyonda yer almıştır (İmanov, 2003: 42-57).

Birinci Duma'da milletvekili olan Ali Merdan Bey, Duma'nın dağıtılmasından sonra hazırlanan *Vyborg Manifestosunu*⁵ (1906) imzaladığı için kısa süreli hapis yatmıştır (Hasanlı, 2017: 66). "İttifak-ı Müslimin" partisinin yöneticilerinden biri olan Topçubaşı 1917'ye kadar siyasette aktif bir rol üstlendiği görülmektedir. Rusların *Kadet* (Konstitution demokrat) fırkasına dâhil olmuştur. Ayrıca Topçubaşı, Moskova kongresinde *Merkez Müslüman Şurasını* temsil etmek üzere seçilmiştir. Muhtariyet ve federasyon fikirlerinin tartışıldığı bu toplantıların sonunda *Rusya Müslümanları Merkez Şurası* kurulmuştur. Moskova'da yapılan *Rusya Devlet Kongresinde* Rusya'daki Müslümanların

³ Rus imparatorluğunda Panturanizm ve Pantürkizm fikir akımı Kafkasya, Türkistan ve Kırım'da Asya Türklerini etkilemekte ve milli benliğin oluşumuna katkı sağlamaktadır. Bu düşünceyle çıkarılan gazetelerden biri de *Hayattır*. *Revue du Monde Musulman*, décembre 1912: 174.

⁴ Kafkasya Müslümanları olarak başta eğitim hakkının sağlanması, sosyal, dinî, medenî konularda haksız ayrımcılığa son verilmesi ve diğer toplumlarla eşit haklar tanınması, ifade özgürlüğü, devlet kurumlarında işe alınmada Müslümanlara yer verilmesi gibi önemli konular bir program çerçevesinde hazırlanmıştır. Hasanlı, a.g.m., s.54; İmanov, 2003: 4.

⁵ Duma'nın dağıtılmasından sonra 180 Duma üyesi Vyborg şehrinde 10 Temmuz 1906'da hükümetin kararlarını protesto etmek manifesto yayınladılar. Acar, 2014: ?.

hakları ve federasyonları fikrini savunmak, *Moskova Kongresine* başkanlık eden Ali Merdan Bey'in etkili konuşmasıyla mümkün olmuştur (Togan, 1969: 147, 156, 174). Topçubaşı'nın⁶, buna benzer toplantılarda ortaya çıkan ihtilafları ve Kafkasya'da mevcut inanç/mezhepler arasında var olan anlaşmazlık ve rekabeti kendisine duyulan güven ve saygıyla tarafları ikna ederek sona erdirdiğini söylemek mümkündür (Devlet, 2000: 185).

Daha sonra siyasî kariyerine Bağımsız Azerbaycan Demokrat Cumhuriyeti'nin parlamento başkanlığı ve dışişleri bakanlığı görevlerini de eklemiştir. Bu değerli devlet adamı ve ailesi Bolşevik işgalinden sonra Paris'te sürgünde kalmıştır. Ali Merdan Bey 5 Kasım 1934 Pazartesi günü Paris'te evinde rahatsızlanarak vefat etmiştir. Müslüman mezarlığının bulunmadığı dönemde İslamî usullere göre hazırlanan naaşı Paris'te Saint-Cloud mezarlığında metfundur (İmanov, 2001: 296).

Fransız-Rus ilişkileri

Rus halkı ve çarları, I. Petro'dan beri Fransız-Rus ittifakını arzu etmişlerdir. Ruslar bunun *kıtanın barışı* ve *insanlığın mutluluğu* için gerekli olduğunu, bu amaca uygun politik adımlar atılması gerektiğini ve ilişkilerin daimi olmasını istediklerini dile getirmişlerdir. Rusya'ya göre Fransa da kendisiyle veya İngiltere ile anlaşmak zorundadır. Fransa İngiltere yerine öncelikle Rusya ile beklenen ittifakı yapacaktır (Un Ermite de l'Oural, 1892: 14). Bu durumu 1899 tarihli *Sarı Kitap*'ta bulunan resmî diplomatik belgelerde görmek mümkündür. Burada, Fransız Dışişleri ile Rusya Dışişleri bakanları dostluklarını pekiştirmeye yönelik yaptıkları yazışmalarda Avrupa güçleri arasındaki *denge ve genel barışın* korunması hususunda kaygı duyduklarını ve ittifakın önemine dair düşüncelerini diplomatik bir üslupla belirtmişlerdir. Fransız Dışişleri Bakanı Théophile Delcassé (1852-1923) Ruslarla iki çeşit ilişkiden söz etmiştir. Buna göre ilki 1891 yılında sadece genel

⁶ İsmail Gaspıralı'nın Ali Merdan Bey Topçubaşı'na gönderdiği özel mektuplar her iki münevverin samimi dostluğunu, duygularını, düşüncelerini ve faaliyetlerini göstermektedir. Çitil, 2015: 1053.

diplomatik bir ilişki söz konusu iken diğeri ise askerî antlaşmaların yapıldığı önemli ittifaklardır (1893) (L'Alliance Franco-Russe, 1918: 60, 203)⁷. Böylece Rus-Fransız askerî ve siyâsî ittifaklarının tesiri Kafkasya coğrafyasında da hissedilecektir.

1897 sayımına göre 49 çeşit etnik halkın yaşadığı ve dilin konuşulduğu, sınırları bu çeşitliliğe göre dar olan Kafkasya, “zaman aşımına uğrayan etnositenin muhafaza edildiği” zor bir bölgedir (Bloch, Bulletin de la Société ..., 1990: 2). Her türlü anlaşmazlığa sebep olacak malzemeyi barındıran bir bölge olan (Hérodote, juillet 1989: 149) Kafkasya’da Rusya Çarlığı ile Fransızlar arasında 1891-1893 yılları arasında yapılan birtakım antlaşmaların aslında bir *Alman düşmanlığı*⁸ zemininde geliştiğini görmek mümkündür. (Kurat, 2010: 363). Fransa’nın dış politikasının *temel taşı* (Prométhée, mars 1938: 2) olma özelliği taşıyan bu Fransız-Rus *ittifakı* aynı zamanda III. Napolyon (1808-1873)’un hayalidir.

Bilindiği gibi III. Napolyon, Kırım Harbi’nin⁹ hemen sonrasında henüz Paris Konferansı’nda (1856) daha savaşın dumanı tüterken düşman olarak gördüğü ve savaştığı Rusya ile yeniden dostluk inşa etmeye çalışmış (Sorel, 1913: 220), İstanbul’daki Büyükelçisi dahi bu

⁷ 1890-1893 yıllarından itibaren Fransız-Rus ilişkileriyle ilgili diplomatik belgelerin bulunduğu **Troisième Livre Jaune Français** serisinden **L’Alliance Franco-Russe**, 1918’de Berger Levrault’un editörlüğünde yayımlanmış resmi arşiv belgeleridir. İlk Fransız-Rus ilişkilerinin başlangıcında büyükelçi ve dışişleri bakanları tarafından yapılan özel yazışmalar, askeri anlaşma konusundaki yazışmalar, donanma ile ilgili dönemin bakanlarının ve büyükelçilerinin özel yazışmaları da bulunmaktadır. Sonraki yıllarda yapılan her antlaşmada 1893 tarihine atıf bulunmaktadır.

⁸ Fransızlar için Almanlar korkunç bir *canavara* benzerken İngiltere sadece bir rakip, bir *düşmandır*. Halka göre bu iki ülke aralarına İngiltere’yi de almalıdır. Halka yapılan yayınlarda Ruslar Fransızlara dost eli uzatırken Fransa nankörlük etmektedir; Roma Kartaca yenilgisinden sonra bir daha dünyanın efendisi olamadı o halde Fransa da bu ittifakları yaparak ayakta kalmalıdır şeklinde formüle edilmiştir. (Valori, 1898: 80).

⁹ Kırım Harbi, 4 Ekim 1853-30 Mart 1856 tarihleri arasında Osmanlı-Rus Savaşı olmakla beraber, Birleşik Krallık, Fransa, Piyemonte-Sardinya devletlerinin de Osmanlı tarafında yer aldıkları, sonuçları bakımından da büyük bir savaştır. Fransız Büyükelçi Thouvenel’in **Nicolas 1er et Napoléon III les préliminaires de la guerre de Crimée, 1852-1854** adlı arşiv belgelerinden oluşan koleksiyonu İstanbul’da bu dönemde yaşanan diplomatik oyunları gözler önüne sermektedir (Thouvenel, 1891: 2-88).

ani politika değişikliğinin verdiği şaşkınlığı gizleyememiştir¹⁰. Fransa'nın Rusya ile bu ittifak hayali ancak III. Cumhuriyet (1870-1940) döneminde gerçekleşebilmiştir. Fransız-Rus resmî antlaşması üçlü *itilafın* da ilk halkasını oluşturmuştur (Armaoğlu, 1983: 30). Devam eden süreçte İngiltere *muhteşem inzivasından* çıkarak Fransa'yla *entente cordiale* anlaşmasını yapmıştır. Fransız-Rus ittifakının taraflarından hiçbirinin bozmadığı *nisbî denge* on yıl sonra İngiltere'nin dahil olmasıyla *Avrupa dengesi* farklı bir boyuta ulaşmıştır (Armaoğlu, 2006: 575).

Merkezî Devletler yani *Üçlü ittifak* içinde yer almasına rağmen siyasî rejim çalkantıları içindeki Rus Çarlığı Birinci Dünya Savaşı'na isteksiz girmişti. Fransa ve İngiltere'nin Rusya'yı savaşta tutma istekleri devam etmiş, Almanya ise bir taraftan cephe savaşları yürütürken diğer taraftan Kafkas halklarını isyana teşvik etmiştir. Özellikle Gürcistan üzerinden bir Transkafkasya politikası (Çolak, 2008: 168) yürüten Almanya sanayide ihtiyaç duyduğu hammaddeyi temin etmek için bölgenin yer altı maden ve petrollerine sahip olmak arzusundadır. Bu durumdan rahatsız olan Rusya Fransa'yı her zaman kendi yanında tutmak için Paris'te büyükelçilik marifetiyle propaganda faaliyetleri yürütmüştür.

Fransız Basınında Rus Propagandası

Rusya'nın eski Dışişleri Bakanı Kont Alexandre Petrovitch Iswolsky büyükelçisi olarak uzun süre Paris'te bulunmuştur. Hususi gayretleriyle Rus-Fransız ittifakına basın yoluyla ciddi katkılar sağlamıştır. Fransız kamuoyunda Rusya sempaticanlığını adeta bir *Çar hayranlığına* dönüştürmüştür¹¹. Tabiatıyla Rus resmî çevrelerinin Fransız

¹⁰ İstanbul'da bulunan Fransız Büyükelçi Edouard Antoine Thouvenel (1818-1866) ise Fransa'nın yanındaki İngiltere ile yapılan anlaşmanın devamından yanadır. Fransız sefir daha tutarlı bir politika izlemek istemiştir. Oysa Fransa'nın Avusturya ile ilişkileri bozulmuştur. Bu yüzden Fransa Rusya'ya tekrar önem vermeye başlamıştır (Uygur, 2015: 279).

¹¹ III. Aleksandr'ın hazırladığı bu ittifak Fransızlara göre adeta bir aşk evliliği, Ruslar için ise mantuk evliliği benzetmesiyle açıklanmıştır. Les Documents politiques et Financiers (1922-1923 yıllarındaki Belgeler), s.85.

basını üzerinde böylesine bir etkisi varken Kafkasya bölgesindeki entelektüellerin kendi halklarının bağımsızlık taleplerini duyurması pek mümkün olmamıştır.

Rus Dışişleri Bakanlığı'nın bilgisi dâhilinde gelişen gizli politik manevralar Sovyet hükümetinin yayınladığı *Livre Noir* (Kara Kitap)'ında açıklanmasıyla ortaya çıkmıştır Buna göre Iswolsky'in hemen hemen bütün diplomatik faaliyetleri Fransız dış politikasına etki edecek biçimde Doğu ve İstanbul üzerine yoğunlaşmıştır¹² (Converset, 1924: 5, 17, 141). Planlanan politikayı sürdürürebilmek için gerekli finansmanı da Rus Maliye Bakanlığı'nın Paris'te bulunan önemli bir ajanı, Arthure Raffalovitch yerine getirmeye gayret etmiştir. Adı geçen görevli, Rus gizli fonlarını kullanarak reklamları ve yazıları finanse etmiştir, hatta Kont Iswolsky'in gizli muhaberatına göre *Fransız-Rus ittifakını* desteklemesi için Fransız basınına bir nevi baskı kurmuştur. Fransız dışişleri ve maliyesi Rus büyükelçiliğinin adeta kasası olmuş ve bütün seçkin ekonomist ve yazarlar Rusya'nın ekonomik yönden gelişmesine sürekli övgü dolu makale ve raporlar kaleme almışlardır. Pek çok aydın tarafından Rus askerî deniz gücünün çok geliştiğini gösteren yazılar yayımlanmış ve benzeri konularda Rus-Fransız ittifakının ne kadar önemli olduğuna dair sayısız makaleler yayımlanmışlardır (Les Documents, juin 1922: 86).

Kont Iswolsky'i ve maiyeti Paris'te çarın tam yetkili bir ajanı olarak diplomasi yürütmüştür. Fransız-Rus ittifakı adeta *Rus otokratizm*'inin temel dayanağı olmuştur. Fransız hükümeti Saint-Petersburg'un hoşuna gitmek için Kafkasya ve diğer bölgelerdeki özgürlük hareketlerine sıcak bakmadığı gibi Paris'teki siyasi faaliyetleri yasaklama yoluna

¹² Ortaya çıkan gizli belgelerde Iswolsky, Fransız Cumhurbaşkanıyla teklifsiz konuştuğunu, onu etkileyebileceğini Fransız politikalarını kendisine uzun uzun anlattığını, kendisinin İstanbul'un politikalarını takip ettiğini hatta konuları çok iyi bildiğini, gerekli yerlere yazdığını, Balkan harbi çıkacağını ve Balkan meselesinde Raymond Poincare (1860-1934)'ın Rusya'ya sıcak baktığını samimi bir üslupla yazmıştır. Karşılıklı yazılan belgeler *Livre Noir*'da yayımlanmıştır. d. Converset, **Les Trois Ans de Diplomatie Secrete qui Nous Menerent'e la Guerre de 1914**, Lafleche, 1924, s.145).

da gitmiştir. Fransa tarafından Kont Iswolsky aracılığıyla Rus emperyalist hedefleri tam olarak desteklenmiştir. Savaş öncesinde de Iswolsky ve çevresi Fransızların güçlü desteğini kazanmışlardır. Bu durumu Fransız siyasetçi Josephe Caillaux (1863-1944)'nun "içerde sıkıntı yaşayan hükümetler dışarıda macera arar" şeklindeki sosyolojik tespitiyle görmek mümkündür (Les Documents juin 1922: 87).

Daha sonra, Fransız senatosunda yapılan tartışmaların zabıtlarının yayınlandığı resmi gazete *Journal Officiel de la République*'te Fransa'nın bu ittifaka çok para harcadığı ifade edilmiştir. Milyarlar harcanarak kurulan bu ilişkinin para bittiğinde akıbetinin ne olacağı hakkında senatoda seçkin Fransız siyasetçiler hararetle bir şekilde tartışmışlardır. Bu bağlamda, Fransa'nın dünya devleti olması için yapılması gereken politikalar ve tasarruflar da masaya yatırılmıştır (Journal Officiel..., 30 Mai 1913: 795).

Diplomatik arşivlere göre, Rusya *Ermeni vilayetleri* olarak gördüğü *vilayeti sitte*'deki "zavallı" Ermenilere verilecek haklar konusunda Fransa ve İngiltere'nin desteğini alarak Osmanlı hükümetine baskı uyguladığını açıklamıştır. Belgede Fransızların "insan haklarına sadık" politikaları destekleyen bir devlet olduğu belirtilmiş ardından Ermenilerin "haklarını" koruyacak bir *statü* tesis edilmesi konusunda ittifak vurgusu yapılmıştır (Archives Diplomatique, janvier 1914: 168).

Sonraki dönemlerde Fransız basınında Kafkasya halkları hakkındaki çıkan haberler bu politikalar doğrultusunda yine nesnel değildir. L'Humanité bu gazetelerden biri olarak öne çıkmaktadır. Fransız ve İngiliz gazeteleri Bakü Ermenilerini ihanetle suçlayan yazılar kaleme alınca suçlamaların haksız olduğunu, Bakü'nün İngilizler tarafından işgalinin zor durumda kalan Ermenilerin davetiyle gerçekleştiğini yazmışlardır. Buna göre Türk Tatarları Ermenileri "*katletmektedir*". Böylece belli yazarlar tarafından Fransız kamuoyu yanıltılmıştır. İtilaf-lara sempati besleyen Ermeniler ise İngilizleri bölgeye bir birlik çıkar-maları için davet etmiş ve onlarla Türklere karşı işbirliği yapmışlardır (L'Humanité, 8 Novembre 1918).

Fransız-Rus ittifakının basındaki etkileri bu çerçevede değerlendirildiğinde Ali Merdan Topçubaşı'nın delegasyonunun Paris'teki resmi temaslarının Fransız gazetelerinde arka sayfalarda dikkati çekmeyecek kadar küçük verilmesi manidardır. Günlük sosyalist *L'Humanité* ve *La Lanterne*, *Le Gaulois* gibi gazeteler Topçubaşı'nın Fransız Başbakanı Georges Clemenceau (1841-1929)'un başkanlığında dışişlerinde toplanan Yüksek Kurul tarafından kabulünü küçük bir haber olarak geçmiştir (*Humanité*, 20 janvier 1920).

20 Ocak itibariyle Fransa'da yönetim bakımından küçük bir bakanlık krizi yaşanmaktadır. İstifa eden Başbakan Georges Clemenceau'nun yerine bir başkası atanana kadar hükümet adına herhangi bir karar alma yetkisi yoktur. Ancak *diplomatik faaliyetler kesintiye uğrayamaz* prensibiyle hareket eden Fransız delegasyonu müstafi Clemenceau'nun yönetimi altında toplanarak Ali Merdan Topçubaşı başkanlığındaki delegasyonu kabul etmiştir. Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan bu toplantıda Birleşik Krallığın Başbakanı David Lloyd George (1863-1945), İtalya Başbakanı Francesco Saverio Nitti (1868-1953) hazır bulunmuş ve Mareşal Foch, Mareşal Henri Wilson, İngiliz Genelkurmayı, İngiliz Savaş Bakanı Winston Churchill (1874-1965) de görüşmelere iştirak etmiştir. Amiral ve mareşallerin katıldığı bu toplantıda ilk gündem maddesi Kafkas Cumhuriyetlerinin durumudur. Burada Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan Cumhuriyeti de dâhil olmak üzere dört ülkenin sorunları tartışılmıştır.

Ali Merdan ve diğer temsilciler ülkelerinin demokratik bir devlet olduğunu ve bağımsızlığını korumak için büyük devletlerin siyasî ve

askerî yardımlarının gerektiğini belirtmişlerdir. Azerbaycan ve Gürcistan birkaç gün önce tanınmış, Ermenistan¹³ için de beklenirken Dağıstan için ise Denikine'in ordusu¹⁴ tarafından işgal altında olduğu için ona bir rezerv koymuşlardır (Journal des Débats, 21 janvier 1920).

Daha sonraki yıllarda yayımlanan uluslararası diplomatik bir dergi olan *Ambassades et Consulats*'da Abbas Bey imzasıyla çıkan bir makede bağımsızlıklarını sırayla ilan eden Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan anlatılmıştır. Yazara göre *Transkafkasya* denilen bu bölgede Almanlar Gürcistan'ı, Türk ordusu ise Azerbaycan ve Ermenistan'ı kuşatmıştır. Aralık 1918'de her iki devlet bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra antlaşmalar gereği itilaflar adına İngilizler bölgeyi işgal etmiş ve onlar da birkaç ay sonra Transkafkasya'yı terk etmişlerdir. Dertleriyle baş başa kalan bu cumhuriyetler delegasyonlar oluşturmak suretiyle Batılı devletlerin temsilcileriyle temas kurmak için *Versay Konferansı*'na katılmışlardır. 12 Ocak 1920'de bağımsızlıkları *de facto* tanınmıştır¹⁵. 27 Ocak 1921'de Gürcistan hukuken de tanınmıştır. Ancak bu devletlerin bağımsızlıkları kısa sürmüştür. Nisan 1920'de Azerbaycan Bolşevikler tarafından işgal edilmiş ve halkı katliama maruz kalmıştır. Bu katliama uğrayan Azeri Türk halkının çığına Avrupa ve Amerika sessiz kalmıştır (Abbas Bey, 1930).

¹³ Bu kongreden önce 12 Şubat 1919 Barış Konferansı'nda "Ermeni Meselesi" başlıklı yalan yanlış bilgilerle ve Osmanlı toprakları aleyhine çizilmiş haritalarla çok kapsamlı bir sunum yapmışlardır. Kendilerine çok sıcak yaklaşan bir Fransız kamuoyu vardır. Renkli haritalar eşliğinde bölgenin nüfus bilgileri ve benzeri konularla büyük Ermenistan arzusunu içeren bu belgeler Fransız Milli Kütüphanesinin arşivindedir (Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France).

¹⁴ L'Humanité'de *Beyaz Ordu* kumandanı muhalifler eleştirilmektedir. Bağımsız Azerbaycan'dan söz edilmemektedir. Fransız basınında Azerbaycan adı coğrafi olarak İran'ın Azerbaycan bölgesini işaret etmektedir. İran'ın yaptığı bir antlaşma buradaki Türklerin Pers hükümetine baş kaldırmasına sebep olmuştur. Bu durumda İngiliz Lord Curzon (1858-1925) İran Azerbaycan'ını *entrika ile dolu* bir bölge olarak görmek istememektedir. Buradaki karışıklıkta ve entrikada Rus General Anton Denikine (1872-1847)'nin parmağı bulunmaktadır (L'Humanité, 24 Octobre 1919).

¹⁵ Fransa'nın ve İngiltere'nin tavrı bu devletleri bağımsızlık ilanı için cesaretlendirmek üzerinedir. (Bulletin de la Société d'Histoire Moderne, 1990, s.7).

Revue du Monde Musulman, Azerbaycan Hükümeti ve parlamentosu adına ülkenin tanınması için oluşturulan bir delegasyonun Barış konferansına katılmak üzere Paris'e gittiğini bildirmiştir. General Williame Thomson (1877-1963) ve İngiliz yetkililer bu delegasyona yolculukta yardımcı olmuştur. Fakat İstanbul'da itilaf devletlerinin yetkilileri tarafından önlerine güçlük çıkartılan delegeler 19 Ocak-22 Nisan arasında Roma üzerinden Paris'e gitmek zorunda kalmışlardır. Paris'te Amerika Başkanı Wilson tarafından kabul edilmişlerdir. Gazeteye göre Fransa'yı ve Fransız kültürünü yakından tanıyan delegasyonun bunu fırsat bilip kamuoyunu etkilemeleri gerekmektedir (*Revue du Monde Musulman*, 1918: 262-263).

Devrimci Azerbaycan ve Sovyet Rusya başlığıyla bir yazı kaleme alan GUITAT farklı bir değerlendirme yapmıştır. Buna göre; Fransız basını genel olarak Azerbaycan'ı ve oradaki işçi hareketlerini hiç tanımıyor. Kızıl Azerbaycan Batı'nın bilmesi gereken bir devlettir. Neriman Nerimanov (1877-1925) *Komiserlik Başkanı* olarak bilinmesi gereken bir devlet adamıdır. Nerimanov 45 yaşında, doktor, entelektüel, iyi donanımlı, İslam dünyasında bilinen, halkının psikolojisini eserlerine yansıtan sosyalizme inanan modern bir Müslüman yazar olarak öne çıkmıştır. İngilizlerin elinden mucize eseri kurtulmuş, Vladimir İlyiç Lenin (1870-1924)'in yanında bulunmuştur. Yazarın, Azerbaycan'da öne çıkan siyasetçi ve devlet adamlarının bir bir isimlerini vererek bu kişilerin herkes tarafından bilinmesini isterken Ali Merdan Bey'in diplomatik ve hukukî faaliyetlerinden hiç söz etmemesi tuhaf görünmektedir (*L'Humanité*, 7 juin 1920).

Bolşeviklerin iç savaştan galip çıkması ve Türkiye'nin Bolşeviklerle ittifakı Kafkas meselesinin unutulmasına, hatta sahipsiz kalmasına sebep olmuştur. Batılı devletler parçaladıkları yeni devletlerin sorunlarıyla ilgilenmişlerdir. Kafkasya'nın reel politliğini bir tarafa bırakan Fransa ve İngiltere artık Moskova'yı muhatap almaya başlamışlardır. Rusya ise Kafkas kıstağıyla sadece politik ve stratejik bakımdan değil ekonomik bakımdan da avantajlı duruma gelmiştir. Rus veya Türk Kafkasya'sında artık İngiliz, Fransız, Amerikan yayılcılığı son

bulmuştur. Netice itibariyle, Avrupa, bu gelişmeler karşısında dış politikasını yeniden düzenlemek zorunda kalmıştır (Correspondance ..., septembre 1923: 525-526).

Azerbaycan'ın Teşekkülü ve Topçubaşı'nın Diplomatik Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin Çanakkale cephesindeki savaşları kazanması *İtilaf*lardan beklenen yardımların Rusya'ya erişmesine engel olmuştur. 1917 Şubat'ında savaşın zorluklarının doğurduğu *İhtilal* ülkede baskı altında tutulan Kafkasya ve Türkistan halklarını dinî ve millî özgürlükler için çetin mücadelelere sevk etmiştir¹⁶. Kasım'da hükümet darbesiyle gelen Bolşeviklerin bu kaotik yönetim sırasında Kafkasya'daki siyasi durumları belirsizleşmiştir. Buna rağmen Kafkasya'daki halkların bağımsızlık hareketleri Rus birlikleri tarafından ya engellenmiş ya da geciktirilmiştir. Rusya, Azerbaycan'ı ise *Panturanizm* politikasında Osmanlı Türkleri ile Türkistan Türkleri arasında en önemli kavşak noktası olarak görmüş ve bunu engellemek için Ermenileri özellikle Daşnaksutyun¹⁷ grubunu kullanmıştır (Revue du Monde Musulman, 1922-23: 260).

¹⁶ Türkistan'da Hokand'da başlayan *Basmacılık hareketi* milli bağımsızlık hareketi olarak görülmüştür (Hayit, 1987: 146-158); Joseph Castagné, "Le Bolchevisme et l'Islam, Les Organisations Soviétiques de la Russie Musulmane" **Revue du Monde Musulman**, Tome 51, Editions Ernest Leroux, Paris, 1922, s. 236; Ali Bademci, **Sarıklı Basmacı Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz Hatıraları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

¹⁷ Rus Bolşevik ve Ermeni Taşnakların başta Bakü olmak üzere diğer şehirlerde Türklerle karşı başlattığı katliamlar ve soykırım hareketi karşısında Sultan Reşad'ın yaveri sıfatıyla (Süleymanov, Mehman, "Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlık ve Seferberlik Durumu", **Kafkas İslam Ordusu ve Azer-baycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu**, Editörler Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, ss. 205-237, Bakü 2008) Ferik rütbesiyle Nuri Paşa komutasında Kafkas İslam Ordusu 25 Mayıs 1918'de Gence'ye girmiştir. Bundan üç gün sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Devam eden I. Dünya Savaşı'nda Almanya, Osmanlı Devletiyle müttefik olmasına rağmen Kafkaslarda Osmanlı askerini istememiştir. Kafkasların petrolünü ve sair kaynaklarını ele geçirmek isteyen Almanya Gürcülerle işbirliği yapmış ve akabinde Gürcüler daha önce oluşturulan Güney Kafkas Cumhuriyetinden ayrılıp bağımsızlık ilan etmiştir (Görüryılmaz, Mustafa, **Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler 1918**, *Babâli Kültür Yayını*, İstanbul 2015, s.130-143).

İlk demokratik Türk devleti olarak bağımsızlığını 28 Mayıs 1918'de ilan eden Azerbaycan¹⁸ çağdaş bir devlette olması gereken kurumları da oluşturmuştur¹⁹. Evrensel seçim prensiplerine göre seçilmiş parlamento önünde sorumlu bir hükümet, partiler, devlet kurumları, devlet üniversitesi, gazeteler, finans kurumları ve ordu gibi müesseseler kurulmuştur (Prométhée, juin 1929:4). Avrupa devletleri tarafından tanınması için başında Ali Merdan Topçubaşı'nın bulunduğu, aralarında görev dağılımı yapılmış yetkin bir heyet hummalı bir diplomatik faaliyet başlatmıştır. Delegasyonda; Maliye Bakanı olarak Mehmet Hasan Bey Hacinski, milletvekili olarak Ekber Ağa Şeyhülislamov, Mir Yakup Mehdirov, Memed Muharremov, delegelerin danışmanı olarak Paris'te eğitim alan Bakü'de Azerbaycan adlı gazeteyi yöneten Ceyhun Bey Hacıbekov vardır. İsmi zikredilen heyetin yanında teknisyenler, bir İngilizce tercümanı, Polonyalı bir sekreter ve bir mühendis olmak üzere toplam on beş kişi bulunmuştur. Heyet Champs-Elysée'de bir otelde konaklamıştır (Correspondance d'Orient,30 juin 1919: 558).

Delegasyonun İstanbul'a gelmesi (Ocak-Nisan1919) ve burada işgal altındaki İstanbul'da itilafların çıkardığı güçlükler seyahati geciktirmiş olsa da Roma üzerinden vardıkları Paris'te (Mayıs 1919-Nisan

¹⁸ Revue du Monde Musulmane'a göre Azerbaycan adı önceden Tebriz'in bir vilayeti olarak bilinirken, 1918'de bağımsızlık ilan edilince kadim şehirler "Arran ve Şirvan" isimlerinden esinlenilerek Azerbaycan adının kullanıldığı belirtilmiştir. 97 bin kilometrekarelik bir alanda 2 milyon 96 bin 973 nüfusun; 1 milyon 400 bini Müslüman, 340 bini Ermeni, 200 bini Rus ve 9954'ü komünist olarak kayıtlara geçmiştir. (Revue du Monde Musulman, 1922-23: 260). Bu bağlamda Gürcülerin Tiflis'te 26 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlık ilan ederken yayınladıkları bildirgede ortaya koydukları umdeler iki gün sonra benzer şekilde Azerbaycan Türkleri tarafından da kullanmıştır. Prométhée, **a.g.e.**, s.2).

¹⁹ Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), devletleşme sürecini tamamlamak üzere ilk hükümeti kurma görevini Fethali Han Hoyski (1875-1920)'ye vermiştir. İlk olarak 20 Ağustos'ta Ali Merdan Topçubaşı devlet bakanı olarak tam yetkili olağanüstü elçi-bakan sıfatıyla İstanbul'a Osmanlı ile diplomatik temas için gelmiştir. Yaklaşık 4 ay zarfında Osmanlı nazırları ve yabancı elçilerle görüşmeler yapmıştır. Dünyanın pek çok merkezine Avrupa ve Amerika'da Azerbaycan'ı tanıttak bir delegasyon oluşturulmasına karar verilmiştir. Fakat bu gerçekleşmeyince Paris'te barış delegasyonu bu görevi üstlenecektir. İmanov, **a.g.e.**, s.90, 113, 117, 136.

1920 tarihleri arasında) on bir ay süren çok meşakkatli bir diplomatik maraton gerçekleşmiştir (İmanov, 2003: 148-165). Bu görüşmelerde Fransızlara kültürel bakımdan yakın olan barış delegasyonu, bağımsızlık yolunda mutlak destek istediği Fransa'dan ekonomik alanda da ilişkilerin artırılmasını talep etmiştir (Correspondance d'Orient, 30 juin 1919: 558).

Ali Merdan Bey'in resmî heyeti, savaş sonrası *yeni dünya* düzenini oluşturmak ve yenilen devletlerle barış sağlamak üzere dünyanın dört bir tarafından gelen devlet ve ülke temsilcilerinin kıyasıya mücadele ettiği zirveye, *Paris barış konferansına* katılmıştır. Heyet üyeleri burada, galip devletlerin oluşturduğu komisyonlarda üst düzey yetkililerle görüşmek için çaba sarf etmişlerdir. Heyet, uzun soluklu bu konferans sürecinde çeşitli konularda yetkili kılınan Georges Clemenceau'nun başkanlığında toplanan bir kurul olan *Yüksek Kurul*'un üyeleri tarafından kabul edilmiş ve ön görüşme yapılmıştır. Ertesi gün aynı kurul gündemindeki konuları çözümlmek üzere yine toplanmıştır.

Öncelikle Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasını isteyen Topçubaşı, kuzey Kafkasya halkları ve siyasî durumlar hakkında kendisine yöneltilen sorulara cevap vererek komisyon üyelerini bilgilendirmiştir (Lanterne, 20 janvier 1920). Konferansa Gürcistan Cumhuriyeti adına Tchkhaidzé ve Kuzey Kafkas Halkları Birliği adına da Tchernoeff katılmış ve ortak bir nota vermişlerdir (Correspondance d'Orient, 15 juillet 1919: 25). Bu ortak notayla Dünya devletlerinin dikkatlerinin bölgeye çekilerek Kafkasya halklarının bağımsızlığının tanınması istenmiştir. Eski Duma üyesi ve yeni kurulan devletin parlamento başkanı sıfatıyla Ali Merdan Bey, Wilson ilkeleri çerçevesinde desteklenerek *Milletler Cemiyeti*'ne kabul edilmeyi ümit etmiştir. Topçubaşı, Paris Barış Konferansı'nda oluşturulacak olan Milletler Cemiyeti şemsiyesi altında Kafkas halklarının ekonomik ve politik çıkarları çerçevesinde birleşeceği *Federatif bir Kafkas birliği* düşüncesini de dile getirmiştir. Bu diplomatik çalışmalar sırasında yanında gazeteci ve edebiyatçı Üzeyir Hacıbeyli (1885-1948) de danışman olarak bulunmuştur (Correspondance d'Orient, septembre 1923: 523).

Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaları²⁰ hususunda diplomatik bir üslupla kapsamlı bir *Memorandum* hazırlayan Topçubaşı bir mektupla itilaf devletlerine ve tarafsız çok sayıda devlet temsilcisine bu memorandumu göndermiştir (İmanov, 2003: 141)²¹. Topçubaşı'nın bu metin esas alınarak *Uluslararası Statü Bakımından Azerbaycan Cumhuriyeti* başlığı ile seçkin Fransız entelektüellerinin bulunduğu *Académie Diplomatique Internationale* (Uluslararası Diplomatik Akademi)'de Fransız dilinde yazılı sunulmuş bir bildirgesi bulunmaktadır.

Bu bildirgede halkının temel hak ve özgürlüklerinin sağlanması ve din, dil ve ırk ayrımı yapılmaksızın eşitlik ilkesinin uygulanması hususunda kararlar alındığını dile getirmiştir. İlk Müslüman demokrat bir cumhuriyet olarak parlamento ve kurumlar oluşturduklarının vurgusu öne çıkmıştır. Kafkasya'nın coğrafi koşullarına, jeostratejik özelliğine ve etnik yapısına vurgu yapan Topçubaşı Bolşeviklerin uygulamakta olduğu baskı ve zulmü hukuk temelinde ifşa etmiştir. 1918'de halkına yapılan soykırımı hatırlatan Topçubaşı seçkin bir zümreye sunduğu bu akademik ve diplomatik metinde Fransa'ya ve diğer devletlere ülkesinin bağımsızlığını tanımadıkları için serzenişte bulunmaktadır. Topçubaşı nihaî olarak Azerbaycan Türk halkının hiç bir şekilde ve durumda *müstakillik*ten vazgeçmeyeceğinin ısrarla altını çizmiştir. Uzun süreli Bolşevik istila ve işgali halkın bağımsızlık arzusunu engelleyememiştir (Académie Diplomatique Internationale, 20 juin 1932: 121-126).

²⁰ Sovyet Rusya Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımazken Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımıştır. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı toplam 6 devlet tanımıştır (Bulletin de la société..., 1990, s.7, 9).

²¹ Yabancılar ve Osmanlı hariciyesine Fransızca olarak sunan Ali Merdan'ın bu tarihî memorandumu *Azerbaycan'ın Teşekkülü* adıyla 46 sayfadan müteşekkil bir kitapçık olarak basılmıştır. Güney Kafkasya hakkında da bilgiler içeren bu kitapçık Rusların Azerilere yaptığı baskı ve zulümden, halkları birbirine çatıştırma politikalarından bahsedilmekte olup resmi belgelerden istifade edilerek hazırlanmıştır (İmanov, a.g.e., s.141, 142).

Uzun münazaraların ardından nihayet bağımsızlıkları tanınan (12 Ocak 1920)²² bu Kafkas cumhuriyetlerinin temsilcileri barış masasında Bolşeviklerin ülkelerindeki ilerleyişinden duydukları endişeyi dile getirmişlerdir. Yüksek konseyin maddi yardımı söz konusu edilirken delegasyonun temasları devam etmiştir (l'Homme Libre, 20 janvier 1920).

Ne yazık ki henüz bu tanınmanın mürekkebi kurumadan Londra mahreçli *Daily Mail* Kızılordu tarafından işgal edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyet Rusya'ya resmen bağlandığını bildirmiştir. Bakü ve Batum'daki petrol işletmeleri Bolşeviklere teslim edilmiştir. Şüphesiz İngiliz hükümeti petrol ve sair çıkarları doğrultusunda bölgeyle yakından ilgilenecektir (La Presse, 30 avril 1920).

Fransız Başbakan Aristide Briand (1862-1932) başkanlığında toplanan Yüksek Konsey elan Bolşevikler tarafından işgal edilen dört Kafkas devletinin temsilcisiyle bir görüşme yapmıştır. Aslında, bu görüşme vatanlarına yeniden kavuşma umudunu taşıyan sürgündeki hükümet temsilcileriyle yapılmıştır. Azerbaycan delegesi olarak Ali Merdan Bey, Ermenistan adına Aharonian, Gürcistan adına Avalof ve Kafkas dağları Cumhuriyeti adına da Çernoyef katılmışlardır. Bu toplantıya başlamadan önce temsilciler Fransız dış politika direktörü Emmanuel de Peretti de La Rocca (1870-1958) tarafından kabul edildiler. Bu görüşme özel bir görüşme olarak kayıtlara geçmiştir. Zira ülkelerinin geleceğini etkilemeyecek olan dört cumhuriyeti bir araya getiren bir *sonuç belgesi* imzalanmıştır. Dört cumhuriyeti birleştiren bu *deklarasyon* 10 Haziran 1921'de Paris'te imzalanmıştır. Sürgünde yapılan bu antlaşma acı çeken halkların umudu olarak gelecekte meyvesini verecektir (Le Temps, 21 juin 1921).

²² İngiliz Devlet adamı Curzon'un Şura'ya (Gürcistan ve Azerbaycan) teklifinden sonra 12 Ocak 1920'de oy birliğiyle tanınma kabul edilmiştir. Azerbaycan heyeti üç gün sonra Fransız Dışişlerine davet edilmiştir. Burada savunma ve ekonomi gibi önemli konular üzerinde durulmuştur. Bazı anlaşmalar sağlanmıştır. Niyazi Qasimov, "Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları" **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Academic Journal of History and Idea Cilt:IV/Sayı:XI/Mayıs/MMXVII, s. 93.

Sonuç

XX. yüzyılın başlarında jeopolitik, ekonomik ve stratejik önemi haiz Transkafkasya Rusların egemen olmak istedikleri bir bölge olmuştur. Rusya'da meşrutiyetin ilân edilmesiyle (30 Ekim 1905) birlikte Müslüman Türk halklarının hak ve özgürlük talepleri için düzenledikleri kongreler yoluyla alınan kararlar Rus Çarlığına iletmıştır. Daha sonra Bolşevik ihtilali ile beraber Rusya halkları uluslaşma ve devletleşme sürecine girmiştir.

Transkafkasya'da, 1918 yılında sosyo-politik konjonktürü milli çıkarlar çerçevesinde değerlendiren Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Rusya'dan ayrılarak kısa ömürlü de olsa bir çatı altında bağımsızlık ilan etmişlerdir. Bu bağlamda henüz filizlenen Azerbaycan burjuvazisi, maarifçi ve hukukçu entelektüelleri, milli basın ve matbuatıyla beraber uluslaşma yolunda çok önemli adımlar atmışlardır. Ali Merdan Topçubaşı'nın riyasetinde bir heyet, 28 Mayıs 1918'de deklare edilen *ilk Müslüman Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti*'nin, büyük savaş sonrası yeniden şekillenen *dünya düzeninde* yer alması için Paris Barış Konferansı'na katılmıştır. Heyet çok sayıda temas ve görüşme gerçekleştirmiştir.

Paris'te Rus Büyükelçisi Iswolsky'in parasal desteklerle Rus-Fransız ittifakına basın yoluyla ciddi katkılar sağlaması Fransız kamuoyunda Rusya sempatanlığını Rus *hayranlığına* dönüştürmüştür. Rus Kafkas politikasının destekçisi Fransa, ülkesine siyasî destek aramak için gelen Azerbaycan resmî temsilcilerini sadece dinlemekle yetinmiştir. Fransa bağımsız Ermenistan'ı tanıma hususunda gösterdiği istek ve desteği Azerbaycan Cumhuriyeti'nden esirgemiştir. Fransız-Rus ittifakının Fransız dış politikasına yansımaları bu isteksizliğe sebep olmuştur. Buna rağmen parlamento ve heyet başkanı olarak Ali Merdan Topçubaşı ve heyet üyeleri itilaf devletlerinin üst düzey yetkililerine haklı taleplerini anlatmak için yoğun çaba sarf etmiştir. Fransızca ve Rusça hazırlanan Kafkasya gerçeğini anlatan *Memorandum* materyalleri doğrudan ilgili devletlerin diplomatlarına sunulmuştur. Gecikmeli de olsa Bağımsız Azerbaycan *de facto* ve *de jure* olarak tanınması gerçekleşmiştir.

İslâm dünyasında ilk defa *Müstakil Azerbaycan Halk Cumhuriyeti* kurulmuş ve 23 ay gibi kısa süre varlık göstermiştir. Daha sonra Rus Bolşeviklerin işgali ile Azerbaycan, Neriman Nerimanov liderliğinde *Sovyet Azerbaycan*'ına dönüştürülmüştür. Kısaca, Bolşeviklerin iç savaştan galip çıkmaları ve Türkiye'nin kurtuluş savaşı mücadelesinde Bolşeviklerle ittifakı *Kafkas meselesinin* unutulmasına, hatta sahipsiz kalmasına sebep olmuştur. Kafkasya'nın reel politüğini bir tarafa bırakan Fransa ve İngiltere artık Moskova'yı muhatap almaya başlamışlardır. Rusya ise Kafkasya'da sadece politik ve stratejik bakımdan değil ekonomik bakımdan da avantajlı duruma gelmiştir.

Kaynakça

Académie Diplomatique Internationale Séances et Travaux, 20 juin 1932 ss. 121-126.

Archives Diplomatique, janvier 1914.

Documents Diplomatiques L'Alliance Franco-Russe, Ed. Berger Levrault, Paris 1918.

Journal Officiel de la République Française, Débat Parlementaire, Senat, compte rendu in-extenso, 30 mai 1913.

Les Documents politiques, diplomatiques et financiers, (1922-1923 yılları arasındaki ilgili belgeler).

Gazete ve Dergiler

Ambassades et Consulats Revue Mondiale Bi-Mensuelle, Paris, 15 Avril 1930 (Abbas Bey).

Bulletin de la Société d'Histoire Moderne, Paris 1990 (Anaïs Ter Minassian: Indépendance et Soviétisation des Républiques Transcaucassiennes).

Correspondance d'Orient, Revue économique, politique et littéraire, septembre 1923 (Louis Bresse);

Correspondance d'Orient, 15 Juillet 1919.

Correspondance d'Orient, 30 juin 1919.

Journal des Débats, Politiques et Littéraires, Paris 21 janvier 1920.

Lanterne journal politique quotidien, 20 janvier 1920.

L'Homme Libre, 20 janvier 1920.

Prométhée, organe de défense nationale des peuples du Caucase, de l'Ukraine et du Turkestan, revue mensuelle, Paris, mai 1928.

Prométhée, Paris, juin 1929.

Prométhée, Paris, mars 1938.

Revue du Monde Musulman, décembre 1912.

Revue du Monde Musulman, Tome 36e, Ernest Leroux, Paris 1918-1919.

Revue du Monde Musulman, Tome 53e, Ernest Leroux, Paris 1922-1923.

La Presse, 30 Avril 1920.

Makale ve Kitaplar

Acar, Kezban, **Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya**, İletişim, İstanbul, 2014.

Akçura, Yusuf, **Hatıralarım**, 2. Baskı, Hece Yayınları, Ankara, 2012.

Akpınar, Yavuz, **İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri II**, 2. baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

Akpınar, Yavuz, **İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri III**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.

Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.

Castagné, Joseph "Le Bolchevisme et l'Islam, Les Organisations Soviétiques de la Russie Musulmane" **Revue du Monde Musulman**, Tome 51, Editions Ernest Leroux, Paris, 1922.

Converset, J., **Les Trois Ans de Diplomatie Secrète qui Nous Menèrent à la Guerre de 1914**, La Flèche (Sarthe) 1924.

- Çitil, Rıdvan, “İsmail Bey Gaspiralı'nın Ali Merdan Topçubaşı'na Yazdığı Mektuplar”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/3 s. 1022-1054, 2015.
- Çolak, Mustafa, “İttifaktan İhtilafa: Kafkasya Üzerinde Almanya Mücadelesi (1917-1918)”, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu**, Editörler Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, ss. 141-169, Bakü, 2008.
- Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- Devlet, Nadir, “**1905-1917 Rusya Müslüman Kongrelerine Azerbaycan Aydınlarının Katkıları**”, Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu (9-11 Aralık 1998: Bakü), Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sernpozyumu Tebliğleri (Hazırlayan: Rafiq Aliyev; Halil Bal), İrcica, İstanbul, (183-200), 2000.
- Georgeon, François, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930**, Çeviren: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- Görüryılmaz, Mustafa, **Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler 1918**, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2015.
- Hasanlı, Cemil, “Ali Merdan Topçubaşı (1863-1934)”, **Azerbaycan Türklerinin Önderleri**, (ed. Nesib Nesibli) (Türkiye Türkçesine Akt. Orhan Uravelli; Selçuk Akın), Berikan Yayınevi, Ankara 2017.
- Hayit, Baymirza, **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 43, İstanbul, 1987.
- İmanov, Vügar, **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2003.
- İmanov, Vügar, **Azərbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Kılınc, Erol (Hazırlayan), **Yusuf Akçura, Türkçülüğün Tarihi**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2016.
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 5. Baskı (Tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.

- Sorel, Albert, **Lectures Historiques**, Librairie Plon, Paris, 1913.
- Süleymanov, Mehman, “Kafkas İslam Ordusu’nun Kuruluşu, Hazırlık ve Seferberlik Durumu”, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu**, Editörler Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, ss. 205-237, Bakü, 2008.
- Thouvenel, Edouard, **Nicolas 1er et Napoléon III les préliminaires de la guerre de Crimée, 1852-1854, d’après les Papiers inédits de M.Thouvenel**, Editeur: Calman Lévy, Paris, 1891.
- Togan, Zeki Velidî, **Hâtıralar**, Hikmet Gazetecilik Tan Matbaası, İstanbul, 1969.
- Un Ermite de l’Oural, **L’Alliance Franco-Russe, Du point de Vue de la Nation de Russe**, Typographie A. M. Beaudelot, Paris, 1902.
- Uygur, Fatma, **XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahı ve Diplomatı Edouard Antoine Thouvenel’e Göre Osmanlı Devleti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.
- Valori, le Prens de, **Le Traité Franco-Russe Memorandum Politique**, Librairie Nouvelle, Paris, 1898.
- Yel, Selma, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 24, s. 563-578, 1999-2003.
- Yérasimos, Stéphane, “Caucase La Grande Mêlée 1914-1921”, Hérodote, Paris, 1989.
- Qasimov, Niyazi, “Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları” **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Academic Journal of History and Idea Cilt:IV/Sayı:XI/Mayıs /MMXVII.

İnternet Kaynakları

<https://azertag.az/fr/xeber/france-1148632> 2018-06-13.

<https://journals.openedition.org/monderusse/8999#tocto1n1>; 2018-06-13.